

۸۰ - ۸۱

فصلنامه اطلاع‌رسانی در حوزه نقد و تصحیح متون،
 نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی
 دوره سوم، سال دوم، شماره سوم و چهارم
 پاییز - زمستان ۱۳۹۶ [انتشار: تابستان ۱۳۹۸]

صاحب امتیاز:

مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب

مدیر مسئول و سردبیر: اکبر ایرانی

معاون سردبیر: مسعود راستی‌پور

مدیر داخلی: یونس تسلیمی پاک

طراح جلد: محمود خانی

چاپ

نقره‌آبی

نشانی مجله:

تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین خیابان دانشگاه و
 ابوریحان، ساختمان فروردین، شماره ۱۱۸۲، طبقه دوم.

شناسه پستی: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲

دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

www.mirasmaktoob.ir

gozaresh@mirasmaktoob.ir

بها: ۲۵۰.۰۰۰ ریال

روی جلد: یکی از صفحات مذهب قرآنی مملوکی

(جزء چهارم، گ ۲، نسخه ۱۴۶۴ کتابخانه چستربیتی،

تذهیب ابراهیم الأمدی)

تصویر خط بسمله

از نسخه کتابخانه John Rylands

فهرست

سر سخن

وفیات الاعیان ۵-۳

یادیه از دگردشتگان

خدمات استاد احسان یارشاطر به معارف ایرانی و اسلامی / محمود امیدسالار ۱۰-۶
 فهرست‌های شاهان هخامنشی در آثار بیرونی و ابن عبری / احسان یارشاطر: ترجمه: نیما جمالی ۱۷-۱۱
 ایران‌شناسان و ایران‌دوستان غیرایرانی / احسان یارشاطر: ترجمه: سید محمدحسین مرعشی ۳۶-۱۸
 استاد ژیلبر لازار (۱۹۲۰-۲۰۱۸) و تحقیقات او در زبان‌های ایرانی / علی‌اشرف صادقی ۴۶-۳۷
 خاطراتی از استاد ژیلبر لازار، خدمتگزار راستین زبان فارسی / ژاله آموزگار ۴۹-۴۷
 حکایتی به زبان فارسی محلی گیو (منطقه بیرجند) / ژیلبر لازار: ترجمه: سید محمدحسین مرعشی ۵۷-۵۰
 ملاحظاتی در باب سبک ترجمه‌های کهن قرآن و کتاب مقدس / ژیلبر لازار: ترجمه: ستایش دشتی ۶۱-۵۸
 شوقی شرقی در قلبی غربی: نگاهی کوتاه به زندگی، افکار و آثار لئونارد لویسن ایران‌شناس و مولاناپژوه
 آمریکایی / مجدالدین کیوانی ۶۹-۶۲
 مرگ تن هدیه‌ست بر اصحاب راز؛ یادمانده‌هایی از لئونارد لویسن / الوند بهاری ۷۲-۷۰
 شرح حال و آثار محمد شیرین مغربی / لئونارد لویسن ۸۰-۷۳

جستار

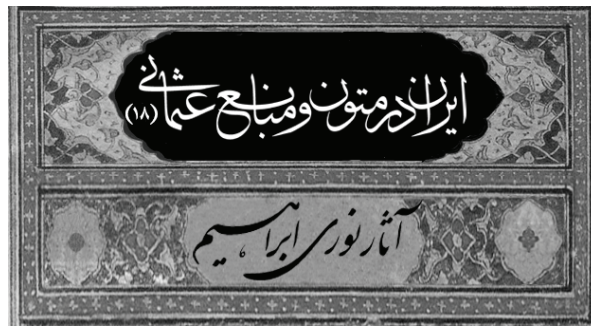
داغ باز آوردن؛ تصحیح یک رباعی سنایی / سید علی میرافضلی ۸۳-۸۱
 خیتام و ترجمه تعلیقات ابن سینا به پارسی / سید حسین موسویان ۸۹-۸۴
 از لزومیات ابوالعلاء معری به انتخاب ابن السید بطلیبوسی / علیرضا ذکاوتی فراگوزلو ۱۱۰-۹۰
 موقوفات محمودشاه مظفری بر بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی بر پایه سند مورخ ۷۴۸ق / عمادالدین
 شیخ‌الحکمایی ۱۱۸-۱۱۱
 آگاهی‌هایی تازه از زندگی نجم‌دایه در نسخه‌ای از تفسیرش، بحر الحقایق، با یادداشتی به خط خود او /
 علی صفری آق‌قلعه ۱۲۸-۱۱۹
 برگی از تاریخ ۳: سواد نامه امیرنظام به وکیل‌الملک حاکم کرمان و شکایت از یک کاتب و محرر /
 محمدجواد جدی ۱۳۱-۱۲۹

نقد و بررسی

مقالات احمد تفضلی / سید احمدرضا قائم‌مقامی ۱۴۰-۱۳۲
 کتاب‌های اوستا: متون مقدس زرتشتیان / بهمن مرادیان ۱۴۶-۱۴۱

ایران در متون و منابع عثمانی (۱۸)

آثار نوری ابراهیم / نصرالله صالحی ۱۴۹-۱۴۷

نصرالله صالحی

زندگی

در باره زندگی نوری ابراهیم، به جز آگاهی‌های موجود در اثر او، آگاهی دیگری در منابع هم‌عصر او نیست. وی از خود با نام «نوری»، «نوری بن ضیاء الدین» یا «نوری ابراهیم ضیاء الدین» یاد کرده است. تخلص شعری او «نوری» است.^۱ در تذکره‌های هم‌عصر نوری اشاره‌ای به او نیست. او در اثر مهم خود، «فتحنامه بغداد بهشت آباد»، اطلاعاتی جسته و گریخته درباره برخی رویدادهای زندگی اش در اختیار می‌گذارد: اینکه در ۱۰۳۳ق در حین حرکت از اردهان به سوی ایروان، در اثنای هجوم قزلباشان، به اتفاق بیست و سه نفر از همراهانش به دست دشمن اسیر شده و به حاکم ایرانی ایروان، میرگونه خان، تسلیم شده است. بعد از مدتی، بیست نفر از اسرا به قتل رسیده‌اند و او به همراه چهار نفر آزاد شده، و متعاقب این رویداد، قزلباشی به نام علی جان آغا به مدت سه ماه در خدمت او بوده و نیز بعد از آزادی از ایروان راهی ارزروم شده است (۹۰ پ- ۹۱ ر).

نوری ابراهیم در سال ۱۰۳۴ق به اردوی عثمانی که به فرماندهی حافظ احمد پاشا راهی بغداد بود پیوست. او می‌گوید در این سفر نظامی، به علت کوتاهی‌هایی که در امر تدارک ارزاق و مهمات صورت گرفته، سپاه عثمانی دچار شکست شده است. همچنین به این نکته اشاره می‌کند که به خاطر همان کوتاهی‌ها، سپاه عثمانی هم در زمان محاصره بغداد و هم در هنگام بازگشت با سختی‌های زیادی مواجه شده است. از اشاره او به حضورش در سفر نظامی بغداد می‌توان دریافت که

۱. نوری اگر نکته شعری فند قبول/ حرفی که گویم عارض او وصف لاله‌هاست (گ ۳۳ ر). مصحح متن، اغلب اشعار را نادرست تصحیح کرده است. ارجاع‌ها در این مقاله همگی به دستنویس «فتحنامه بغداد بهشت آباد» بازمی‌گردد.

زمان اسارتش در ایروان و اقامتش در ارزروم زیاد نبوده است. نوری ابراهیم در جای دیگر، به حضورش در اردوی خسرو پاشا، که در ۱۰۳۹ق راهی سفر نظامی بغداد بود، اشاره می‌کند و می‌گوید: در اثنای تعمیر قلعه شهر زول که شصت روز طول کشید، بر اثر بازندگی شدید، سختی‌های زیادی تحمل شد (۳۸ ر- ۳۸ پ).

آخرین سفر نظامی که نوری ابراهیم در آن حضور مستقیم داشته مربوط به لشکرکشی سلطان مراد چهارم به بغداد در ۱۰۴۸-۱۰۴۹ق است و با توجه به اطلاعات میسوطی که درباره قونیه در اختیار می‌گذارد، می‌توان احتمال داد که در این شهر به سپاه سلطان عثمانی پیوسته و همراه سپاه راهی بغداد شده است. وی بعد از فتح بغداد، مدتی همراه اردوی عثمانی در این شهر ماند. نوری ابراهیم تا سال ۱۰۴۹ قمری آگاهی‌هایی درباره خود به دست می‌دهد. از این تاریخ به بعد، نه از اثر او، و نه از آثار دیگران هیچ اطلاعی درباره وی نمی‌توان به دست آورد.

۴۴. فتحنامه بغداد بهشت آباد

با مرگ شاه عباس یکم و روی کار آمدن شاه صفی (۱۰۳۸ق)، دوره اقتدار شاه عباس پایان یافت و دولت صفوی با چالش‌های متعدد داخلی و خارجی مواجه شد. روابط ایران و عثمانی به شدت بحرانی شد و رویارویی نظامی آغاز گشت. شاه صفی در دوران سلطنت با چند جنگ ناخواسته و یک پیمان صلح تحمیلی مواجه شد. در رمضان ۱۰۳۸ سپاه عثمانی به فرماندهی خسرو پاشا به بغداد لشکرکشی کرد و این شهر را محاصره نمود. شاه صفی از پس سپاه عثمانی برآمد و در ۱۷ ربیع الاول ۱۰۳۹ وارد بغداد شد (صالحی، ۱۳۹۰: ۳۹۵).

دومین مواجهه ایران و عثمانی در ایروان و تبریز صورت گرفت (۱۰۴۴-۱۰۴۵ق). سلطان مراد چهارم که فرماندهی سپاه عثمانی را بر عهده داشت، ایروان را تصرف کرد و تبریز را به آتش کشید.^۱ شاه صفی در ۲۵ شوال ۱۰۴۵ ایروان را از عثمانیان بازپس گرفت و حاکمیت صفویان را بر این شهر تثبیت کرد. سلطان مراد چهارم در تلافی این شکست، در ۲۳ ذیحجه ۱۰۴۷ به بغداد لشکرکشی کرد. نبرد سنگین ایران و عثمانی بر سر بغداد، که دقیقاً ۴۷ روز به درازا انجامید، منجر به شکست سپاه صفوی و تصرف بغداد توسط سلطان عثمانی شد. اشغال بغداد که نزد عثمانیان «فتح بغداد» نام گرفت، صفویان را در موضع ضعف قرار داد و قرارنامه قصرشیرین یا زهاب (۱۰۴۹ق) به امضای دو طرف رسید.

درباره رویارویی ایران و عثمانی بر سر بغداد، در منابع فارسی اثر مستقلی نیست؛ تنها در تاریخ‌های دوره صفوی کم و بیش به آن پرداخته شده است. در حالی که در عثمانی، علاوه بر تاریخ‌های عمومی، تک‌نگاری‌های مستقل متعددی موجود است که به دست نویسندگانی که خود در صحنه نبرد حضور داشته‌اند به رشته تحریر درآمده است. از جمله: «منزل‌نامه بغداد»، از نویسنده‌ای گمنام؛^۲ «تاریخ فتح بغداد»، از عبدالرحمن حبری افندی؛ «تاریخ فتح‌نامه بغداد»، از حاجی مصطفی بن ملا رضوان البغدادی؛ «تاریخ الاهتمام بفتح دارالسلام»، اثر احمد؛ «ظفرنامه (تاریخ فتح روان و بغداد)»، از قره‌چلبی زاده عبدالعزیز افندی؛ «فتح بغداد قصه‌سی»، از نویسنده‌ای گمنام؛ «فتح‌نامه بغداد»، از قاضی زاده احمد چلبی (GÖKÇEK, 2013: xii-xv)؛ «الفتح المستجاد فی فتح بغداد»، از محمد بن آلان (BABINGER, 1992: 199).

نوری ابراهیم که خود شخصاً در صحنه نبرد صفویان و عثمانیان در بغداد حضور داشته، دیده‌ها و شنیده‌های خود را روایت کرده است. روایت او، در کنار روایت‌های دیگر نویسندگان عثمانی، می‌تواند به شناخت بهتر و بیشتر از آغاز و انجام رویارویی ایران و عثمانی بر سر بغداد کمک کند. روایت او اصیل و دست اول است و در برخی موضوعات با روایت نویسندگان دیگر تفاوت دارد. از جمله زیر عنوان «حکایت

۱. برای آگاهی بیشتر، نک. روزنامه سفر سلطان مراد چهارم به ایروان و تبریز.

۲. این اثر به فارسی ترجمه شده است؛ نک. منابع.

مهدی فاسد» (۳۹ر) درباره ماهیت شورش شیخ عیسی، که مدعی مهدویت بود، به تفصیل سخن گفته است.

یکی از ویژگی‌های اثر نوری ابراهیم نسبت به دیگر آثار این است که او تنها رویدادهای جبهه عثمانی را روایت نکرده، بلکه نگاهی هم به جبهه مقابل داشته است. او بیش از نویسندگان دیگر وضعیت جبهه صفویان را منعکس کرده است. وی زمانی که به محاصره بغداد می‌پردازد، ترکیب سپاه صفوی را تشریح می‌کند و می‌گوید در سپاه صفوی، تاتارهایی از ایروان، کردهایی از تبریز، ازبک‌هایی از هرات و بابرهای قندهار حضور داشتند. او به نامه‌های ارسالی از بغداد، تبریز، قندهار و هرات به شاه صفی اشاره کرده و متن برخی از آنها را نیز نقل کرده است.

ویژگی دیگر اثر اینکه نویسنده به سبک وقایع‌نامه‌های مرسوم عثمانی عمل نکرده، بلکه به فعالیت‌های جاسوسی عوامل قزلباش، ستیزه‌گری منفعت‌طلبانه و شخصی‌خان‌های قزلباش، چاره‌اندیشی‌های خان‌خان‌های قزلباش، رستم‌خان، برای خروج از مصائب داخلی و خارجی، تدابیر قزلباشان در هنگام محاصره بغداد، و نیز چگونگی مرگ حاکم بغداد، بکتاش خان، نیز پرداخته است.

نوری ابراهیم در هنگام محاصره بغداد توسط سپاه عثمانی شخصاً حضور داشته و چگونگی نبرد طرفین و نیز نحوه تسخیر این شهر (۲۵ شعبان ۱۰۴۸) را به تفصیل گزارش کرده است. او به علت حضور در صحنه نبرد، همانند یک وقایع‌نگار، دیده‌ها و شنیده‌های خود را ثبت و ضبط کرده و بعد از تصرف بغداد نیز از طریق ساکنین، مدافعین، و اسرا به جمع‌آوری اطلاعات پرداخته است. از دید گوکچک، چون نوری ابراهیم طبع شاعرانه داشته، بعید نیست در نقل برخی وقایع خوی و خصلت شاعری بر او غلبه کرده و در بیان برخی رویدادها راه اغراق در پیش گرفته باشد (GÖKÇEK, XLII).

برخی اطلاعات مرتبط با جبهه عثمانی در فتح‌نامه بغداد نوری ابراهیم از این قرار است: توصیف منازل سفر نظامی، اعزام جاسوسان پیش از رسیدن به بغداد، سفر نظامی بیگلربیگی ارزروم، کنعان‌پاشا، به ایروان؛ سفر نظامی بیگلربیگی وان، سلیمان‌پاشا، به تبریز؛ اقدامات و فعالیت‌های مرتبط با محاصره بغداد؛ توضیح مبسوط و دقیق محاصره بغداد؛ چگونگی تحمیل قرارنامه زهاب به صفویان توسط وزیر اعظم مصطفی‌پاشا و غیره.

پورگشتال در تاریخ معروف خود، در بخش مربوط به فتح

بغداد، از رساله نوری استفاده زیادی کرده است (پورگشتال، ۱۳۶۷: ۳/۲۰۱۹-۲۰۳۷). بایننگر، رودس مورفی و اوزر کویلی از جمله محققانی هستند که در آثار خود از اثر نوری ابراهیم بهره بسیار برده‌اند.

نوری ابراهیم در فتح‌نامه بغداد، همانند برخی دیگر از مورخان عثمانی، نثر و نظم را در هم آمیخته و در جای جای اثر، اشعاری به زبان ترکی و فارسی، از سروده‌های خود و دیگران، آورده است. همچنین متن نامه‌های متعدد مبادله‌شده بین دو طرف را به‌طور کامل ضبط کرده است. برای نمونه: «صورت نامه میرفتاح‌زاده» (۹۷)، «صورت نامه از طرف روان» (۱۰۱)، «صورت نامه از طرف آذربایجان» (۱۰۲)، «صورت نامه از طرف قندهار آمد، قورچی باشی فرستاد به احوال عساکر هزیمت‌شعار» (۱۰۴)، «صورت نامه از طرف ولایت هری آمد و از ستم از یک شکایت کردند» (۱۰۶).

مطلع برخی اشعار فارسی کتاب (که در متن تصحیح شده اغلب صورت نادرستی دارند) برای نمونه: رنگ رویت مگوز درد چنان ساخته‌اند/ قامت بی‌بدلت سرو روان ساخته‌اند (۳۲)؛ دلم در باغ جنت فکر رخسار تو بود/ نه رنگ عارضت جانا درین باغ جهان گل بود (۳۱)؛ گرچه ریاض ز حُسن تو گلها و لاله‌هاست/ داغ وجود زار خونین پیاله‌هاست (۳۲)؛ من نخواهم که شوم از در لطفت مهجور/ مطلب حاصلم اینست که شوم خدمتکار (۶۹)؛ چه غزل، قطعه، قصیده چه شکایت چه خلوص/ عذر تقصیر دل آورده شدم زار و نزار (۷۰). نویسنده در بخش مربوط به «تعریف بغداد» به تفصیل از اهمیت و جایگاه این شهر سخن گفته است. ترجمه بند آغازین این بخش چنین است:

پادشاهم! ولایتی که بغداد نام دارد، مصر نادره‌آثارست. فتح بغداد بهشت آباد [از فتح] مصر دشوارتر است. اگرچه به مصر باب حرمین شریفین گفته می‌شود... اما دیار بغداد ذات العماد، برای ایران و توران و آذربایجان و گیلان و هشترخان و چین و ماچین و خطای و ختن و سمرقند و بخارا و دیلم، باب حرمین محسوب می‌شود. حجّاج و آرزومندان زیارت بیت شریف از ولایات مذکور راهی دیار بغداد می‌شوند. [مردمان] هر سال از چهار نقطه عالم رو به سوی کعبه شریف می‌آیند: از شام شریف، از مصر، از یمن و از بغداد. خصوصاً اینکه مرقد مبارک شیر خدا، داماد محمد مصطفی، حضرت علی مرتضی، کرم الله وجهه، در کنار دریای نجف واقع است و دوازده امام در آنجا مدفون است (؟) و سراج مجامع اهل سنت

و جماعت، حضرت امام اعظم ابوحنیفه و سلطان العارفین، عبدالقادر گیلانی که شیخ هفت قطب است، و مقابر شیخ شهاب‌الدین سهروردی و جوانمرد قصاب و بهلول دانا و سایر اولیای کرام و مشایخ عظام در آنجاست. (۷۳پ)

دستنویس «فتح‌نامه بغداد بهشت‌آباد» در کتابخانه ملی وین به شماره ۱۰۵۴ نگهداری می‌شود. این اثر به‌همراه «فتح‌نامه بغداد» قاضی زاده احمد چلبی، از سوی محمد فاتح گوکچک، در سال ۲۰۱۳ در دانشگاه مرمره استانبول به‌عنوان پایان‌نامه دکتری تصحیح شده است (نک. منابع). مصحح، بعد از مقدمه‌ای مفصل، متن هر دو نسخه را به‌صورت آوانگاری لاتین درج کرده است. ناآشنایی مصحح با زبان و خط فارسی موجب شده اشعار فارسی اغلب به‌صورت نادرست استنساخ گردد. متن کامل این پایان‌نامه، همانند اکثر پایان‌نامه‌های دانشگاه‌های ترکیه، به‌صورت PDF قابل بارگیری است.

به‌جز اثری که معرفی شد، در منابع به چند اثر دیگر از نوری ابراهیم اشاره شده است. از جمله: «خسرونامه» که مربوط است به لشکرکشی خسرو پاشا به بغداد و همدان؛ «دو حه العشاق المشتاق»، با اینکه نویسنده در فتح‌نامه بغداد به این اثر اشاره کرده، اما نسخه‌ای از آن در دست نیست. از نوری ابراهیم دیوانی در ۵۸ برگ به‌صورت خطی در بخش نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ترکیه موجود است.

منابع

- پورگشتال، هامر (۱۳۶۷). تاریخ امپراتوری عثمانی. ترجمه میرزازکی علی‌آبادی. تهران: زرین.
- روزنامه سفر سلطان مراد چهارم به ایروان و تبریز (۱۰۴۴-۱۰۴۵ق) (۱۳۹۰). به تصحیح و مقدمه یونس زیرک. ترجمه از ترکی عثمانی، مقدمه، توضیحات و پیوست‌ها از نصرالله صالحی. تهران: طهوری.
- منزل‌نامه بغداد (۱۰۴۷-۱۰۴۸ق). تصحیح و مقدمه خلیل ساحلی اوغلو (به پیوست روزنامه سفر سلطان مراد...).
- BABINGER, Franz (1992). *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, Çeviren Coşkun. Üçok*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- GÖKÇEK, Mehmet Fatih (2013). *IV. Murâd 'in Bağdâd 'i Fethine dair iki eser: Nûrî İbrâhîm, Fetihnâme-i Bağdâd- Kâdi-zâde Ahmed Çelebi, Fetihnâme-i Bağdâd (Transkripsiyon-Değerlendirme)*. Doktora tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.